

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΝΕΑ ΣΕΙΡΑ

ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ ΟΜΟΤΙΜΟ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΑΠΟΣΤΟΛΟ ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑ

ΤΟΜΟΣ 16
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2006

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελίδα
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Βιογραφικό Σημείωμα - Εργογραφία . . .	7-20
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Δ. ΒΑΛΛΗ, Ιστορική θεώρηση των απαρχών του πατριαρχικού προνομακού ζητήματος κατά την πρώτη οθωμανική περίοδο	21-63
ΦΩΤΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΔΗ, Η Μεταμόρφωση του Χριστού κατά τον Πέτρο Σεβάσμιο	65-81
ΑΝΝΑΣ ΚΟΛΤΣΙΟΥ-ΝΙΚΗΤΑ, Η θεώρηση του Ησυχασμού στην εργογραφία των αδελφών Πρόχουρου και Δημητρίου Κυδώνη	83-99
ΔΗΜΗΤΡΑΣ Α. ΚΟΥΚΟΥΡΑ, Η πρόσληψη του μηνύματος των Χριστουγέννων και η αναμετάδοσή του	101-129
ΙΟΑΝΝΙΣ ΚΟΥΡΕΜΒΕΛΕΣ, Bischofsamt und Kaiseramt in der konstantinischen Epoche: Eine historisch-theologische Betrachtung .	131-154
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ, Τò προπατορικό άμάρτημα κατά την όρθόδοξη παράδοση	155-174
VASSILIKI MITROPOULOU, Preparing the youngs for the society: the teaching of Bioethics in schools	175-185
ΙΩΑΝΝΗ ΧΡ. ΜΟΥΡΤΖΙΟΥ, Προφητεία και προφήτες στην Πεντάτευχο .	187-204
ΑΝΔΡΕΑ ΝΑΝΑΚΗ (Μητρ. Άρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου), Ή έκδημία του Βασιλείου και της έθναρχίας στη Σύμωρη και ή ίσχυροποίηση του έθνους με την έκλογή του Χρυσόστομου (1910) . . .	205-214
ΝΙΚΙ ΡΑΡΑΓΕΟΡΓΙΟΥ, Indian Immigrants in Greece: Religion and daily life	215-222
ΙΩΑΝΝΗ Σ. ΠΕΤΡΟΥ, Η πολιτική θεωρία του John Rawls για τη δικαιοσύνη και η θρησκεία	223-238
Δ. ΤΣΕΛΕΓΓΙΔΗ, Πίστη και άγάπη τò θεμέλιο και ή τελειότητα της χριστιανικής ζωής κατά τον Ίερό Χρυσόστομο	239-250
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΡ. ΥΦΑΝΤΗΣ, Τα επαιτικά τάγματα της Δύσης. Ο βιβλικός χαρακτήρας και η σχέση τους με τον ανατολικό μοναχισμό	251-270
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗ, Παραστάσεις του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στη Βυζαντινή Εικονογραφία	271-311

Η ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΗΣΥΧΑΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΠΡΟΧΟΡΟΥ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΥΔΩΝΗ¹

Οι αδελφοί Πρόχορος και Δημήτριος Κυδώνης αποτελούν δύο σημαντικές και ενδιαφέρουσες προσωπικότητες του δέκατου τέταρτου αιώνα και συνδέονται τόσο μεταξύ τους όσο και με το κίνημα του Ησυχασμού με έναν ιδιαίτερο και μοναδικό τρόπο². Γεννημένοι και οι δύο στη Θεσσαλονίκη, από ευγενική οικογένεια, πολύ νωρίς εγκατέλειψαν την πόλη αυτή και οι δρόμοι τους φάνηκε να χωρίζουν. Ο μικρότερος, ο Πρόχορος, κατέφυγε στον Άθω, στη μονή της Λαύρας, ως μοναχός, όπου παρέμεινε, με ελάχιστα διαλείμματα, σχεδόν σε όλη του τη ζωή. Ο Δημήτριος, ο μεγαλύτερος, εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου ως μεσάζων του αυτοκράτορα ανέπτυξε μια πολύπλευρη και πολυσήμαντη δραστηριότητα³.

1. Το κείμενο αποτελεί διευρημένη μορφή ανακοίνωσης, η οποία παρουσιάστηκε στο Διεθνές Επιστημονικό Θεολογικό Συνέδριο με θέμα: «Ρωσία και Άγιον Όρος. Χιλιετία πνευματικής ενότητας», Μόσχα 1-4 Οκτωβρίου 2006.

2. Βασική για τη ζωή και το έργο των αδελφών Κυδώνη παραμένει η μελέτη του G. Mercati, *Notizie di Procoro e Dimitrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo xiv* (Studi e Testi 56), Città del Vaticano 1931, κυρίως όσον αφορά στοιχεία που προέρχονται από τα ίδια τα χειρόγραφα, δεδομένου ότι κάποια από τα έργα τους είναι ακόμη ανέκδοτα και η μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης δεν έχει ολοκληρωθεί. Πρόσφατα, αναλυτικά για τη ζωή του Δημητρίου βλ. στον F. Tinnfeld, *Demetrios Kydones, Briefe I* (Bibliothek der Christlichen Literatur 12), Stuttgart 1981, σελ. 4-61, και για τον Πρόχορο στον ίδιο, σελ. 237-41 και H. Hunger, *Prochoros Cydones, Übersetzungen von acht Briefen des Hl. Augustinus* (Wiener Studien, Reihe 9), Wien 1984, σελ. 9-11. Επίσης για τον Δημήτριο βλ. Αν. Κόλτσιου-Νικήτα, *Δημητρίου Κυδώνη Μετάφραση του ψευδοαυγουστίνειου Soliloquia (Ti an eipoi psyche moni pros monon ton theon)*, Corpus Philosophorum Medii Aevi, Philosophi Byzantini 11, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, σελ. 13*-41*. Σημαντικές είναι οι αυτοβιογραφικές πληροφορίες που παρέχει στο έργο του ο ίδιος ο Δημήτριος, βλ. F. Kianka, "The Apology of Demetrios Cydones: A Fourteenth-Century Autobiographical Source", *Byz St* 7 (1980) 51-71.

3. Βλ. F. Kianka, "Byzantine-Raral Diplomacy: The Role of Demetrios Cydones", *IHR* 7(1985) 175-213.

Παρά την τοπική απόσταση και τη διαφορετικότητα των χαρακτήρων, τους δύο αδελφούς συνέιχε ένας στενός πνευματικός δεσμός, που αποτυπώθηκε και στην εργογραφία τους. Ένα συνεκτικό στοιχείο αυτού του δεσμού, πέρα από τη μελέτη και τη μετάφραση λατινικών θεολογικών έργων, αφορά στη σχέση των δύο αδελφών με τη θεολογία του Γρηγορίου Παλαμά και τους ησυχαστές και οι δύο ανήκουν στην παράταξη των αντιπάλων του Παλαμά και ακολουθούν τις απόψεις του Βαρλαάμ και του Ακινδύνου, με μία όμως βασική διαφοροποίηση: στην πολεμική της παράταξης αυτής στρατεύεται πλέον και η δυτική θεολογική σκέψη -με κύριο εκπρόσωπο τον Θωμά Ακινάτη-, την οποία οι δύο αδελφοί προσήγγισαν και μετέφεραν στην Ανατολή χάρη στη γνώση της λατινικής γλώσσας που διέθεταν⁴.

Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε συνοπτικά τις θέσεις των δύο αδελφών, όπως αυτές διαφαίνονται στα κείμενά τους⁵, με στόχο μια γενική θεώρηση της στάσης τους τόσο απέναντι στα δογματικά ζητήματα όσο και απέναντι στα εμπλεκόμενα πρόσωπα, δεδομένου ότι, όπως θα φανεί, πρόκειται για δύο αναπόσπαστα συνδεδεμένες πλευρές.

Ως γνωστόν με τον Συνοδικό Τόμο του 1368 ο Πρόχορος Κυδώνης καταδικάζεται για τις αιρετικές-αντιπαλαμικές θέσεις του. Το εκτενές κείμενο του Τόμου παρέχει τεκμήρια για τις απόψεις του Προχόρου, αφού παρατίθενται, συχνά αυτολεξεί, αποσπάσματα από κείμενά του, καθώς και απο-

4. Βλ. σχετικά Η.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σελ. 733 κεξ., Στ. Παπαδόπουλος, *Ελληνικά μεταφράσεις θωμστικών έργων. Θωμιστάι και αντιθωμιστάι εν Βυζαντίω* (Βιβλιοθήκη Φιλεκαπιδευτικής Εταιρείας 47), Αθήνα 1967, Λ. Μπενάκης, «Η παρουσία του Θωμά Ακινάτη στο Βυζάντιο. Η νεώτερη έρευνα για τους οπαδούς και τους αντιπάλους της Σχολαστικής στην Ελληνική Ανατολή»: «Ζω δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζεῖ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός», Αφιέρωμα στον αρχιεπίσκοπο Δημήτριο, Αθήνα 2002, σελ. 627-640 και F. Kianka, "Demetrius Cydones and Thomas Aquinas", *Byzantion* 52 (1982) 264-286.

5. Η προσπάθεια του ερευνητή να εντοπίσει και να εκθέσει τον τρόπο με τον οποίο οι αδελφοί Κυδώνη παρουσιάζουν και κρίνουν τον Ησυχασμό μέσα από τα κείμενά τους δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μόνον αφού εκδοθούν και τα έργα τους εκείνα που παραμένουν ανέκδοτα και στη συνέχεια διερευνηθούν οι εξαρτήσεις τους από προγενέστερες πηγές, ώστε να αξιολογηθούν οι προσωπικές τους αποκλίσεις και ο βαθμός πρωτοτυπίας της θεολογικής τους σκέψης. Μια πρόσφατη απόπειρα διερεύνησης της θεολογικής σκέψης του Δημητρίου Κυδώνη και της στάσης του έναντι του παλαμισμού από τον N. Russel, "Palamism and the Circle of Demetrius Cydones", στο: Ch. Dendrinos, J. Harris, E. Harvalia-Crook, J. Herrin (εκδ.), *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot 2003, σελ. 153-173.

σπάσματα διαλόγων ανάμεσα στον Πρόχορο και τον συντάκτη του Τόμου, πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινο⁶.

Σύμφωνα πάντα με τον Τόμο, ο Πρόχορος, όντας μοναχός στη Λαύρα, αντί να περιορισθεί στην «ιερά παιδεία», στρέφεται στα «ελληνικά μαθήματα» και μελετά στο κελί του αιρετικά και κακόδοξα συγγράμματα. Παρά τη φαινομενική του συμμόρφωση στους κανόνες της ορθής πίστεως, διχάζει τους μοναχούς με τις «καινοφωνίες» και το «δυσσεβές» φρόνημά του. Μετά από έγγραφες καταγγελίες, ο πατριάρχης τον καλεί στην Κωνσταντινούπολη, όπου όμως ο Πρόχορος αρνείται ότι «παραδογματίζει» και θεωρεί τις κατηγορίες αποτέλεσμα φθόνου και συκοφαντίας. Μάλιστα, προσάγει τα συγγράμματά του στα οποία απορρίπτει τη διάκριση ουσίας και ενεργείας. Η Σύνοδος αποφαινεται πως, αν δεν μεταμεληθεί ειλικρινά και αναθεωρήσει γραπτά τις απόψεις του, θα τον καθαιρέσει. Κληθείς να απαντήσει στην απόφαση αυτή της Συνόδου ο Πρόχορος ζητά προθεσμία, προκειμένου να ετοιμάσει την απολογία του. Τελικά, δεν εμφανίζεται ενώπιον της Συνόδου, η οποία τον καθαιρεί και τον αναθεματίζει.

Όπως προκύπτει από το κείμενο του Τόμου, ο Πρόχορος προσκόμισε στη Σύνοδο κάποια πραγματεία, στην οποία τεκμηρίωνε τις θεολογικές του αντι-θέσεις έναντι της διδασκαλίας του Παλαμά και των οπαδών του. Πρόκειται για το έργο *Περί ουσίας και ενεργείας*, που αποτελεί το βασικό θεωρητικό σύγγραμμα του Προχόρου⁷.

6. Το κείμενο του Τόμου είναι δημοσιευμένο στην PG 151,693-716. Πρόσφατα κριτική έκδοση του κειμένου με εισαγωγή και αναλυτική παράθεση των πηγών και παράλληλων χωρίων από τον A. Rigo, «Il monte Athos e la controversia palamitica dal Concilio del 1351 al tomo sinodale del 1368. Giacomo Tricenas, Procoro Cidone e Filoteo Kokkinos», στο: A. Rigo (επιμ.), *Gregorio Palamas e oltre, Studi e documenti sulle controversie teologiche del xiv secolo Bizantino*, Φλωρεντία 2004, σελ. 1-177, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

7. Εκτενή αποσπάσματα του έργου παρατίθενται στο συνοδικό Τόμο, βλ. Rigo, ό.π., σελ. 80-89. Το έργο συναπαρτίζουν έξι βιβλία. Στη χειρόγραφη παράδοση δεν σώζεται το όνομα του συγγραφέα, εκτός από το τελευταίο βιβλίο της πραγματείας, που αποδίδεται στον Πρόχορο. Ωστόσο, ολόκληρο το έργο σώζεται στον Μαρκανό κώδικα 155, στον οποίο υπάρχει μια σημείωση του Βησσαρίωνα, που αποδίδει σαφώς το έργο στον Πρόχορο: «Τοῦ Προχόρου πραγματεία ἀρίστη εἰς τὸ περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργείας ζήτημα», βλ. Mercati, ό.π., σελ. 2 και σημ. 2. Επομένως, η απόδοση του έργου στον Γρηγόριο Ακίνδυνο στην PG –όπου έχουν εκδοθεί τα δύο πρώτα βιβλία (PG 151,1191-1242)– δεν ευσταθεί, μεταξύ άλλων και γιατί η παράθεση εκτενών αποσπασμάτων από τη *Σούμμα* του Θωμά Ακινάτη προϋπέθετε την ύπαρξη ελληνικών μεταφράσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες πριν από το 1351, έτος θανάτου του Ακίνδυνου, ενώ ο ίδιος δεν ήταν σε θέση να προσεγγίσει τον Ακινάτη στο πρωτότυπο, λόγω άγνοιας της λατινικής γλώσσας. Οι υπάρχουσες μεταφράσεις

Η χρήση εκτενών παραθεμάτων λατινικών έργων από τον Πρόχορο σ' αυτό το έργο του αποτελεί και μια απόδειξη της μεγάλης επίδρασης που άσκησε η μελέτη και η μετάφραση των δυτικών θεολογικών κειμένων στη βυζαντινή θεολογία⁸. Την πρώτη θέση στα παραθέματα αυτά κατέχουν εκτενή αυτούσια αποσπάσματα από τη *Σούμμα* του Ακινάτη, που μαρτυρούν άμεση εξάρτηση⁹. Στα επώνυμα παραθέματα που χρησιμοποιούνται συγκαταλέγονται ο Αυγουστίνος και τα έργα του *Περί Τριάδος*¹⁰, *Περί τῆς ἀληθοῦς ἀκακίας* και *Περί τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως* και ο Βοήθιος και το έργο του *Παραμυθία της Φιλοσοφίας*.¹¹ Το φιλοσοφικό χρώμα του έργου τονίζουν επιπλέον οι επώνυμες αναφορές στο χώρο της ελληνικής σκέψης, όπως είναι το έργο *Περί θείων ὀνομάτων* του Διονυσίου¹² και τα *Φυσικά και Μετά τὰ Φυσικά* του Αριστοτέλη, ενώ γίνεται αναφορά και στον Δημόκριτο.

του Ακινάτη από τον Γουλιέλμο Βερνάρδο ήταν γνωστές μόνο στον κύκλο των Δομινικανών. Για τις μεταφράσεις της *Summa* βλ. M. Rackl, «Die griechische Übersetzung der *Summa theologiae* des hl. Thomas von Aquin», *BZ* 24 (1923/4) 48-60.

8. Βλ. M. Jugie, «Demetrius Cydones et la theologie latine à Byzance aux XIVe et XVe siècles», *Echos d'Orient* 27 (1928) 385-402.

9. Παρουσίαση αποσπασμάτων από το έργο του Προχόρου και του αντίστοιχου κειμένου από το έργο του Ακινάτη *Summa* σε ελληνική μετάφραση από τον κώδικα Vat. Gr. 609 -σε παράλληλες στήλες- βλ. στον Mercati, ό.π., σελ. 15-18. Ο Πρόχορος δεν χρησιμοποιεί αποσπάσματα από τη μετάφραση του αδελφού του Δημητρίου, αλλά από κάποια δική του μετάφραση, βλ. Beck, ό.π., σελ. 738.

10. Ο Πρόχορος μεταφράζει ο ίδιος εκ νέου κάποια κεφάλαια από το έργο του Αυγουστίνου *De Trinitate*, παρά το γεγονός ότι ήταν διαθέσιμη, ήδη από το 1281, η μετάφραση του Μάξιμου Πλανούδη. Το ίδιο συμβαίνει και με το έργο του Βοηθίου *De topicis differentiis*, το μόνο μη θεολογικού περιεχομένου έργο που μεταφράζει ο Πρόχορος, παρά το ότι το έργο είχε μεταφράσει εκατό χρόνια πριν ο Μανουήλ Ολόβωλος, βλ. Δ. Ζ. Νικήτας, Boethius, *De topicis differentiis* και οι βυζαντινές μεταφράσεις των Μανουήλ Ολοβώλου και Προχόρου Κυδώνη, *Corpus Philosophorum Medii Aevi, Philosophi Byzantini* 5, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1990, σελ. xcvi. Η εικόνα που προκύπτει γενικά είναι ότι ο Πρόχορος έχει στη διάθεσή του ένα σημαντικό αριθμό λατινικών θεολογικών κειμένων, στα οποία μπορεί άμεσα να προσφεύγει και των οποίων αποσπάσματα να παραθέτει στα Ελληνικά, δίχως τη μεσολάβηση μεταφράσεων που είχαν εκπονηθεί ήδη από άλλους. Μάλιστα φαίνεται πως ο ίδιος ο Δημήτριος προμηθεύσαν βιβλία από τον Πρόχορο, βλ. την επιστολή του αρ. 67, 17-19 (έκδ. Loenertz).

11. Ακόμη και το απόσπασμα από το έργο αυτό (liber III, pr. 10) που παραθέτει σε κατά λέξη μετάφραση (*PG* 151, 1200 C-D), δεν προέρχεται από την υπάρχουσα μετάφραση του Μάξιμου Πλανούδη (πρβλ. Μ. Παπαθωμόπουλος, *Ανιτίου Μαλλίου Σεβηρίου Βοηθού Βίβλος Περί Παραμυθίας της Φιλοσοφίας*, *Corpus Philosophorum Medii Aevi, Philosophi Byzantini* 9, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1999, σελ. 50).

12. Ο Βαρλαάμ διάβαζε και σχολίαζε τα έργα του Διονυσίου ενώπιον των μαθητών του, βλ. J. Meyendorff, *Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς και η ορθόδοξη μυστική παράδοση* (μετάφρ. Ελ. Μαϊνάς), Αθήνα 1983, σελ. 107.

Ο Πρόχορος αξιοποιεί τις πηγές του με άκρα συστηματικότητα. Με αριστοτελική συλλογιστική¹³ αναλύει τις έννοιες ουσία-ενέργεια-δύναμις-θέλησις, τα ονόματα του θεού, τις έννοιες ομωνυμία-συνωνυμία-αναλογία και καταλήγει ρητά ότι ουσία και ενέργεια του θεού ταυτίζονται.

Μάλιστα αυτή την αριστοτελική συλλογιστική μέθοδο, ως μόνη οδό προσέγγισης του θείου, σε αντίθεση με τον Παλαμά, ο οποίος δίπλα στην επιστημονική τοποθετεί την χαρισματική θεολογία αλλά και την εμπειρία¹⁴, ο Πρόχορος τη χαρακτηρίζει «φως» και την υπερασπίζεται σε ένα άλλο κείμενό του, που παραδίδεται αυτόγραφο¹⁵: «Πρέπει να απολογηθώ», επισημαίνει στην αρχή, «σ' αυτούς που με κατηγορούν πως χρησιμοποίηω τη συλλογιστική σαν χρησμό και θέσφατο στη θεολογική έρευνα, κάτι που γι' αυτούς είναι απαράδεκτο»¹⁶.

Ιδιαίτερα στο έκτο και τελευταίο βιβλίο του έργου του αυτού *Περί ουσίας και ενέργειας* ο Πρόχορος αναφέρεται στο θαβώρειο φως¹⁷. Στην αρ-

13. Ο Δημήτριος Κυδώνης στις επιστολές του επαινεί τον Πρόχορο συχνά για την ικανότητά του στη συλλογιστική και τη διαλεκτική, βλ. Mercati, ό.π., σελ. 354 κεξ. Έκδοση των επιστολών του Δημητρίου από τον R.J. Loenertz, *Demetrius Cydones, Correspondance*, i-ii, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1956-60 (Studi e Testi, 186, 208). Μετάφραση και υπομνηματισμός από τον F. Tinnefeld, *Demetrius Kydones Briefe* I,1, I 2, II, III (Bibliothek der Christlichen Literatur 12,16,33,50), Stuttgart 1981-1999.

14. Για το θέμα της θεολογικής γνωσιολογίας στον Παλαμά, κατ' αντιπαράθεση προς τη γνωσιολογία των συγγραφέων της αντίπαλης θεολογικής παράταξης, βλ. Β. Ψευτογκάς, «Γνωσιολογία και μεθοδολογικά αντιφερόμενα στην παλαμική και αντιπαλαμική θεολογική γνωσιολογία», *Κληρονομία* 28 (1996), σελ. 55-83 και Ν. Ματσούκας, «Η διπλή θεολογική μεθοδολογία του Γρηγορίου Παλαμά», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις μνήμην του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά (12-14 Νοεμβρίου 1984)*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 75-105.

15. Παραδίδεται στον κώδικα Vat. Gr. 609. Έκδοση του κειμένου από τον Fr. Tinnefeld, «Ein Text des Prochoros Cydones in Vat. Gr. 609 über die Bedeutung der Syllogismen für die theologische Erkenntnis», στο: A. Schoore - P. Van Deun (εκδ.), *Philostôr. Miscellanea in honorem Caroli Laga Septuagenarii*, Orientalia Lovaniensia Analecta 60, Λουβαίν 1994, σελ. 515-527.

16. «Αυτό δεν θα ήταν απαραίτητο», συνεχίζει ο Πρόχορος, «αν είχαμε και εμείς την πίστη εξ' αποκαλύψεως. Επειδή όμως λίγοι είναι εκείνοι που μπορούν να διεισδύσουν στα νοήματα της Αγίας Γραφής, δεν πρέπει να εμπιστευόμαστε απόλυτα την ορθότητα των απόψεών μας και να θεωρούμε επίμεμπτη την αναζήτηση της αληθείας», βλ. Tinnefeld, «Ein Text...», ό.π., σελ. 520. Ένας τέτοιος ισχυρισμός καταλύει την ησυχαστική διδασκαλία, κατά την οποία η αποκάλυψη είναι δυναμική και αιώνια ενέργεια του θεού.

17. Έκδοση του βιβλίου αυτού από τον M. Candal, «El libro vi de Procoro Cidonio (Sobre la luz taborica)», *OCP* 20 (1954) 247-297.

χή παραθέτει κατά σειρά τις πατερικές μαρτυρίες¹⁸ που χρησιμοποιούν οι οπαδοί του Παλαμά, σύμφωνα με τους οποίους το θαβώρειο φως είναι άκτιστο και είναι αυτό που μεταμορφώνει και δημιουργεί τη χαρισματική εμπειρία. Στη συνέχεια αντιπαραθέτει τις απόψεις¹⁹ με βάση τις οποίες το φως του Θαβώρ είναι κτιστό²⁰. Με την ίδια ακριβώς μεθοδολογία, όπως και στο θέμα της ουσίας και ενεργείας, αναλύει το περιεχόμενο της έννοιας φως και την αναλογική χρήση των ονομάτων²¹. Με επιχειρήματα που αντλεί από τον Διονύσιο (*Περί θείων ονομάτων* και *Περί τῆς οὐρανοῦ ἱεραρχίας*) προχωρεί στην αναίρεση της κάθε μιας των μαρτυριών περί του ακτίστου φωτός χωριστά. Στον επίλογο δηλώνει πως θέτει τις απόψεις του στην κρίση της Εκκλησίας²².

Το έργο αυτό του Προχόρου αποτελεί τη σημαντικότερη θεωρητική συμβολή του στο θεολογικό διάλογο ησυχαστών και αντιησυχαστών και πρέπει να προκάλεσε ιδιαίτερη αίσθηση στους συγχρόνους του, όπως προκύπτει από το γεγονός ότι έσπευσαν να το αναιρέσουν δύο επιφανή πρόσωπα της εποχής του: ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός και ο μητροπολίτης Νικαίας Θεοφάνης²³. Ο Καντακουζηνός, γύρω στο έτος 1367, συντάσσει δύο αντιρρητικούς λόγους, από τους οποίους ο πρώτος απαντά στις

18. Πρόκειται για δέκα πατερικές μαρτυρίες και ένα στιχηρό, βλ. Candal, «El libro», σελ. 258-262.

19. Οι μαρτυρίες προέρχονται από τον Αυγουστίνο και τον Διονύσιο, βλ. Candal, «El libro», σελ. 262-264.

20. Πρέπει να σημειωθεί ότι η αμφισβήτηση της αποδεικτικής ισχύος των πατερικών χωρίων που προσάγουν οι αντίπαλοί του, προκειμένου να τεκμηριώσουν τις θέσεις τους, αποτελεί συνηθισμένο ελεγκτικό μέσο για τον Πρόχορο, όπως προκύπτει από την ίδια την επιγραφή έργου με το οποίο καταφέρεται εναντίον του Τόμου του 1351, τον οποίο δεν αποδέχεται: «Ἐλεγχος εἰς τὰς παραχρήσεις τῶν ῥητῶν τῶν κειμένων ἐν τῷ κατὰ τοῦ Ἐφέσου καὶ Γρηγοῦ τῶμο». Πρόκειται για το γνωστό θέμα της αμφισβήτησης και παρερμηνείας ή διαφορετικής ερμηνείας του ίδιου χωρίου από τους οπαδούς των δύο παρατάξεων, βλ. Β. Ψευτογκάς, «Φιλολογική συζήτηση ησυχαστών και αντιησυχαστών για τη γνησιότητα της ρήσης του Μ. Βασιλείου Ὁ τετοκῶς βῶλους δρόσου οὐχ ὁμοίως τὰς τε βῶλους καὶ τὸν υἱὸν ὑπεστήσατο», στο: *Τόμος εόρτιος χιλιοστῆς εξηκοστῆς ἐπετείου Μεγάλου Βασιλείου (379-1979)* (επιμ. Ι. Καλογήρου), Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 151-167. Γενικά για το πρόβλημα αυτό βλ. Αν. Κόλτσιου-Νικητά, *Το κύρος των Πατέρων. Μια ανέκδοτη επιστολική πραγματεία*, ΦΘΒ 42, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 40 κεξ., 85 κεξ.

21. «Ῥητέον ὅτι οἱ ἅγιοι φῶς εἰρήκασι τὸν θεόν, ὡσπερ καὶ τοὺς ἀγγέλους καὶ τοὺς ἀνθρώπους, καθὰ καὶ Ἀριστοτέλης τὸν ἐνεργεῖα νοῦν φῶς ὀνομάζει... Εἴρηται γὰρ μήτε συνωνύμως μήτε ὁμωνύμως λέγεσθαι τὰ ὀνόματα τοῦ θεοῦ καὶ τῶν ὄντων ἀλλὰ ἀναλογικῶς», βλ. Candal, «El libro», σελ. 264-266.

22. Βλ. Candal, «El libro», σελ. 296.

23. Βλ. Ν. Russel, ὁ.π., σελ. 166-167.

θέσεις του Προχόρου περί του θαβωρείου φωτός, ενώ ο δεύτερος επιχειρεί να ανακρίσει την επιχειρηματολογία του όσον αφορά στη μη αποδοχή της διάκρισης ουσίας και ενεργείας που δίδασκαν οι ησυχαστές²⁴. Ο μητροπολίτης Νικαίας Θεοφάνης –ο οποίος ανήκε στο στενό περιβάλλον του αυτοκράτορα Καντακουζηνού– με το έργο του *Περί Θαβωρίου φωτός* επιχειρεί να υπερασπίσει τον πατριάρχη Φιλόθεο, που προΐστατο της ησυχαστικής παράταξης, και ουσιαστικά απαντά στις απόψεις του Προχόρου, όπως αυτές προκύπτουν από το εκδεδωμένο τμήμα του έργου του Προχόρου καθώς και από το κείμενο του Συνοδικού Τόμου του έτους 1368²⁵.

Στο ίδιο ύφος με το έργο *Περί ουσίας και ενεργείας* κινούνται και δύο άλλες μικρότερες ανέκδοτες πραγματείες του Προχόρου. Η πρώτη *Περί τῆς ἐν θεῷ πατρότητος και υἰότητος* προϋποθέτει τα βιβλία δύο και πέντε του *Περί ουσίας και ενεργείας*²⁶. Η δεύτερη πραγματεία φέρει τον τίτλο *Περί τοῦ καταφατικῆς και ἀποφατικῆς τρόπου ἐπὶ τῆς θεολογίας και περὶ τῆς ἐν τῷ ὄρει τοῦ Κυρίου θεοφανείας*. Ο Πρόχορος καταλήγει στην αποδοχή μόνο της καταφατικής θεολογίας²⁷, που διαμέσου των κτιστών ανάγεται στα άκτιστα, και αμφισβητεί την ορθότητα των απόψεων των αντιπάλων, τους οποίους μάλιστα φέγει, γιατί αρνούνται να δώσουν στον ίδιο τις μαρτυρίες που επικαλούνται, καθώς φοβούνται μήπως ελεγχθούν, όταν έρθουν στο φως της αληθείας²⁸.

24. Έκδοση του κειμένου από τους E. Voordeckers - F. Tinnefeld, *Ioannis Cantacuzeni Refutationes duae Prochori Cydonii et Disputatio cum Paulo Patriarcha Latino epistulis septem tradita*, CC Series Graeca 16, Leuven 1987. Σύμφωνα απόσπασμα του δεύτερου λόγου είναι εκδεδωμένο στην PG 148, 74-75.

25. Βλ. Ι. Πολέμη, «Ο μητροπολίτης Νικαίας Θεοφάνης και το 'περί Θαβωρίου φωτός' έργον αυτού», *ΕΕΒΣ* 47 (1987-1989) 201-219 και του ίδιου, *Theophanes of Nicaea: His Life and Works*, Βιέννη 1996. Ο Δημήτριος εκφράζεται θετικά για τον μητροπολίτη Νικαίας, ο οποίος ως συνετός ανήρ απέφυγε να διεκπεραιώσει την σχετική με τον Πρόχορο έρευνα που του ανετέθη και ο οποίος δεν ήταν παρών στις εργασίες της Συνόδου του 1368, που καταδίκασε τον Πρόχορο. Για τα αίτια της απουσίας αυτής βλ. Γ. Ζαχαρόπουλος, *Θεοφάνης Νικαίας* (; - περ. 1380/1). *Ο Βίος και το συγγραφικό του έργο* (διδ. διατρ.), Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 35, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 40.

26. «ἴσθι τοίνυν πολλάκις ἐμὲ περὶ τούτων γεγραφότα, και μάλιστα ἐν δευτέρῳ και πέμπτῳ τῶν ἐμῶν βιβλίων», βλ. Mercati, *ό.π.*, σελ. 20.

27. Ως γνωστόν ο Παλαμάς, απευθυνόμενος στον Βαρλαάμ, επισημαίνει ότι οι Ορθόδοξοι αποδεκνούν τη θεία παρουσία όχι μόνο με καταφατικό αλλά και με αποφατικό τρόπο, βλ. *Γρηγορίου του Παλαμά, Πρὸς Βαρλαάμ Β*, εκδ. J. Meyendorff, στη σειρά Π. Χρήστου, *Γρηγορίου του Παλαμά Συγγράμματα*, τόμ. Α, σελ. 267. Πρβλ. Ν. Ματσούκα, *ό.π.*, σελ. 90-91.

28. Η έκφραση «κρατούν τα συγγράμματα μακριά για να μη ρίξουν τα άγια τοις κυ-

Μια διαφορετική θεώρηση των γεγονότων και των εμπλεκομένων προσώπων της διένεξης αυτής αποτυπώνεται σε ένα απολογητικό κείμενο, στο οποίο ο Πρόχορος, μετά την καταδίκη του, απευθύνεται στον πατριάρχη Φιλόθεο. Το κείμενο συντάξε ο αδερφός του Δημήτριος Κυδώνης²⁹, επειδή όμως ως το διαλεγόμενο πρόσωπο φέρεται ο Πρόχορος, θα το παρουσιάσουμε στο σημείο αυτό. Με σαφώς ρητορικό ύφος, σε αντίθεση με τα κείμενα του Προχόρου που διακρίνονται για τη φιλοσοφική τους χροιά, ο συντάκτης μάς δίνει ένα κείμενο με έντονα προσωπικό χαρακτήρα, γραμμένο στο πρώτο ενικό πρόσωπο, που διακρίνεται για το πάθος, την ένταση και τη συναισθηματική φόρτιση. Με ποιητική παραστατικότητα περιγράφει τα γεγονότα από τη στιγμή που ο Πρόχορος ξενιτεύτηκε από τον Άθω, προκειμένου να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, κρατώντας στα χέρια του τα συγγράμματά του και ελπίζοντας πως εκεί θα βρει το φως της αληθείας και του ορθού δόγματος. Αντ' αυτού συνάντησε το φθόνο, τη συκοφαντία, παντελή έλλειψη θεολογικών αντεπιχειρημάτων και βρέθηκε αντιμέτωπος με θεωρίες που πολυμέριζαν το θεό, κάνοντας λόγο για θεότητα «υπερκειμένη» και «υφειμένη»³⁰. Ο Πρόχορος απορρίπτει με ειρωνεία τις θεολογικές θέσεις του πατριάρχη, όπως είναι «τῶν φώτων ἢ λατρεία καὶ τὸ τῶν θεῶν ση̄νος καὶ ὁ τῶν θεοτήτων ὄρμαθός, καὶ τὰ υφειμένα καὶ τὰ υπερκείμενα ἄκτιστα»³¹. Με ιδιαίτερο πάθος κατηγορεῖ τους αντιπάλους πως φοβούνται «τοὺς παρὰ τῆς ἐπιστήμης ἐλέγχους»³². Αντί επιλόγου η μυθολογική εικόνα του Ηρακλή και του Ιόλαου, που έκοψαν τα κεφάλια των δρακόντων, δημιουργεῖ ένα έντονα απειλητικό κλίμα³³.

Αν απογυμνώσουμε το κείμενο από το ρητορικό και προσωπικό στοιχείο, έχουμε μια μοναδική ονομαστική αναφορά στον Παλαμά, αρκετά αποστασιοποιημένη, ενώ πρωτεργάτης και πρωταίτιος των πάντων παρου-

σίν», όπου ο χαρακτηρισμός «κυσίν» προφανώς αφορά τον Πρόχορο, δείχνει ότι η ένταση της διένεξης ήταν ήδη προχωρημένη, βλ. Mercati, *ό.π.*, σελ. 23.

29. Στον κώδικα Vat. Gr. 678, που παραδίδει το κείμενο, βρίσκουμε τη σημείωση: «Σημειώσαι ὅτι τὸν ἐμπροσθεν λόγον ... ἔγραψεν ... ὁ θαυμάσιος Κυδώνης ... ἔστι δὲ ὁ λόγος οὐχ ἀπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ τοῦ μακαρίτου Προχόρου· ἐκείνον γὰρ εἰσάγει διαλεγόμενον ..., ὅτι οὐκ ἐπιτηδείως εἶχε πρὸς ῥητορικὴν ἐκείνος τοσοῦτον ὅσον πρὸς φιλοσοφίαν», βλ. Mercati, *ό.π.*, σελ. 26 και σημ. 2.

30. Mercati, σελ. 301. Πρόκειται για τους ὄρους με τους οποίους ο Παλαμάς χαρακτηρίζει την ουσία και τις ενέργειες του θεοῦ αντίστοιχα, βλ. Γ' Προς Ακίνδυνον, στον Π. Χρήστου, Γρηγορίου του Παλαμά Συγγράμματα, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 300 κεξ.

31. Mercati, *ό.π.*, σελ. 303.

32. Mercati, *ό.π.*, σελ. 312.

33. Mercati, *ό.π.*, σελ. 313.

σιάζεται να είναι ο πατριάρχης Φιλόθεος. Είναι προφανές ότι πρόκειται για ένα κείμενο που, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, εκφράζει καθ' όλα τον Δημήτριο Κυδώνη.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ο Πρόχορος στα συγγράμματά του, επηρεασμένος από τη διδασκαλία του Θωμά Ακινάτη πως ο θεός είναι απόλυτα απλός και την τριαδολογία του Αυγουστίνου, όσον αφορά τη μη σαφή διάκριση μεταξύ αϊδίας ύπαρξης και οικονομικής φανέρωσης, και στηριγμένος σε μια καθαρά αριστοτελική συλλογιστική καθώς και τη διαλεκτική μέθοδο, θεωρεί τη φιλοσοφική οδό ως τη μόνη που μπορεί να οδηγήσει στο θείο και στο φως της αληθείας. Ως εκ τούτου απορρίπτει, αφού δεν μπορεί να βιώσει, τη χαρισματική θεολογία του Παλαμά. Ο πρόωρος θάνατος του Προχόρου –λίγο μετά την καταδίκη του από τη Σύνοδο– διέκοψε τη συγγραφική του παραγωγή, ενώ αρκετά από τα έργα του έμειναν ημιτελή και σώζονται σε αυτόγραφα.

Ο αδελφός του Προχόρου, ο Δημήτριος, χαρακτήρας εντελώς διαφορετικός, είναι ο πλέον παραγωγικός βυζαντινός μεταφραστής δυτικών θεολογικών έργων και πρωτοστατεί στη φιλενωτική κίνηση της εποχής του, ασπαζόμενος μάλιστα τον Καθολικισμό.

Τα θεολογικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στο θέμα της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος και εκ του Υιού και την αποκατάσταση του κύρους των Δυτικών Πατέρων με την αναγνώριση της ισοτιμίας τους με τους ανατολικούς, ώστε να γεφυρωθεί το χάσμα και να αμβλυνθούν οι όποιες διαφορές μεταξύ Ανατολής και Δύσης³⁴.

Η εμπλοκή του στο θέμα του Ησυχασμού και της διδασκαλίας του Παλαμά συνδέεται αναμφίβολα με την περιπέτεια του αδερφού του: τρέφοντας ιδιαίτερη αγάπη για τον Πρόχορο και θεωρώντας ότι το θέμα πλήττει και τον ίδιο προσωπικά³⁵, αναλαμβάνει την υπεράσπισή του τόσο κατά τη διάρκεια της περιπέτειάς του όσο και μετά το θάνατό του. Ωστόσο, φαίνεται πως ο Δημήτριος ήδη πριν απ' αυτό είχε ενοχληθεί από τους ησυχαστές μοναχούς, οι οποίοι σύχναζαν στην αυλή του αυτοκράτορα Καντακουζηνού.

Τα σχετικά κείμενα του Δημητρίου θα μπορούσαμε –σε σχέση με το αντικείμενο της εισήγησής μας– να τα διακρίνουμε σε δύο ομάδες: Α. σε εκείνα που άμεσα ή έμμεσα αναφέρονται στον Πρόχορο και είναι επιστολικά

34. Ο ίδιος συντάσσει μια επιστολική πραγματεία στην οποία επιχειρεί να αποκαταστήσει την αυθεντία των δυτικών πατέρων και δη του Αυγουστίνου, από τον οποίο οι φιλοδυτικοί αντλούν κυρίως τα επιχειρήματά τους για το τριαδολογικό θέμα, βλ. Αν. Κέλτσιου-Νιχίτα, *Το κύρος των Πατέρων*, κείμενο σελ.176-239.

35. «Ἐτι δὲ καὶ αὐτὸς συνυβριζόμενος», Mercati, *ό.π.*, σελ. 340.

κείμενα που απευθύνονται σε διάφορα πρόσωπα³⁶ και Β. σε εκείνα στα οποία ο Δημήτριος Κυδώνης επιχειρεί μια προσωπική θεωρητική τοποθέτηση, ανεξάρτητα από την περιπέτεια του αδελφού του.

Α. Το ιδιαίτερο γνώρισμα των επιστολικών κειμένων και δη αυτών που απευθύνονται στον πατριάρχη Φιλόθεο είναι το έντονα προσωπικό ύφος, η συναισθηματική φόρτιση και το πάθος. Δεινός χειριστής του αττικού λόγου και άριστος ρήτορας, ο Δημήτριος οπλίζει τη φαρέτρα του με το πλούσιο υλικό που αντλεί από τη διαφιλή γνώση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Άμεσος στόχος των κειμένων αυτών είναι αφενός η υπεράσπιση του Προχόρου και η αποκατάσταση της μνήμης του με τη δικαίωση –έστω και μετά θάνατον– των απόψεών του και αφετέρου η σφοδρή επίθεση και η επίρριψη ευθυνών στο πρόσωπο του πατριάρχη Φιλοθέου³⁷, με την αμφισβήτηση της όλης διαδικασίας που οδήγησε στην καταδίκη του Προχόρου. Η κριτική θεώρηση της διδασκαλίας του Παλαμά στα επιστολικά κείμενα εντάσσεται σ' αυτό το πλαίσιο και φαίνεται να μην αποτελεί αυτοσκοπό.

Η πρώτη σύντομη επιστολή κατά του Φιλοθέου³⁸, γραμμένη κατά την διάρκεια των διαδικασιών της δίκης του Προχόρου³⁹, αποτελεί ένα δριμύ κατηγορώ κατά του πατριάρχη. Η πρόσφατη πικρία για την περιπέτεια του αδελφού του δεν αφήνει περιθώρια για θεολογικές τοποθετήσεις και τεκμηριώσεις.

Στο δεύτερο επιστολικό κείμενο⁴⁰, ένα εκτενές έργο γραμμένο μετά το θάνατο του Προχόρου, ο Δημήτριος επιχειρεί να αποκαταστήσει τη μνήμη του αδελφού του. Προς το σκοπό αυτό συνθέτει με ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο ένα δίπολο που συμπλέκεται συγχρητικά και αντιθετικά σε ολόκληρο το κείμενο· από τη μια σκιαγραφείται και εξάιρεται ο χαρακτήρας και το ήθος του Προχόρου, που αποτελούσε το «στολίδι» της Λαύρας, και από την

36. Ο Δημήτριος έχει συγγράψει ένα corpus περίπου 450 επιστολών. Έκδοση των επιστολών από τον R.J. Loenertz, *Demetrius Cydones, Correspondance*, i-ii, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1956-60 (Studi e Testi, 186,208). Μετάφραση και υπομνηματισμό από τον Fr. Tinnefeld, *Demetrius Kydones Briefe* I,1, I 2, II, III, (Bibliothek der Christlichen Literatur 12,16,33,50), Stuttgart 1981-1999.

37. Ευθύνες επιρρίπτει ο Δημήτριος και στον ηγούμενο της μονής Τρικανά (βλ. Loenertz, ό.π., αρ. 96, στ. 23), τον οποίο θεωρεί υπεύθυνο για την απομάκρυνση και άλλων μοναχών από τη Λαύρα, βλ. και Rigo, ό.π., σελ. 23-24.

38. Το κείμενο της επιστολής στον Mercati, ό.π., σελ. 293-295, και Loenertz, ό.π., αρ. 129.

39. Στα τέλη Μαρτίου και τις αρχές Απριλίου του 1368, βλ. Tinnefeld, ό.π., σελ. 393.

40. Το κείμενο της επιστολής στον Mercati, ό.π., σελ. 313-338.

άλλη στηλιτεύεται η υποκριτική και συκοφαντική συμπεριφορά του πατριάρχη. Αποδίδει την επίθεση σε προσωπικούς λόγους⁴¹ και θεωρεί πρόφαση την επίκληση δογματικών διαφορών⁴². Θεωρεί άδικη την καταδίκη του Προχόρου, πρωτίστως γιατί κανείς δεν αντέκρουσε τις θεολογικές του θέσεις, τις οποίες είχε υποβάλει γραπτά στη Σύνοδο, και καλεί τον πατριάρχη, έστω και μετά το θάνατο του Προχόρου, να απολογηθεί και να προβάλλει τα αντεπιχειρήματά του⁴³. Πρόκειται για μια σφοδρή επίθεση κατά του Πατριάρχη, η οποία υπερβαίνει τα όρια της θεολογικής διαμάχης. Για να εκτιμηθεί ορθά πρέπει να ενταχθεί στο ευρύτερο πολιτικό γίγνεσθαι της εποχής, ενεργό μέλος του οποίου υπήρξε ο Δημήτριος⁴⁴.

Ασφαλώς, μέσα σε ένα τόσο φορτισμένο συναισθηματικά και ρητορικά κειμενικό πλαίσιο, οι αναφορές στη διδασκαλία του Παλαμά είναι προφανές πως δεν μπορούν να διεκδικήσουν απόλυτη συστηματικότητα και νηφαλιότητα. Η κριτική του Δημητρίου εστιάζεται:

- α. Στη μομφή της πολυθεΐας και τη διάσπαση της απλότητας του θεού⁴⁵, που συνεπάγεται κατ' αυτόν η διάκριση ουσίας και ενεργείας.
- β. Στην «καινοτομία» της θεολογίας του Παλαμά και την έλλειψη συνοχής της διδασκαλίας του με την πατερική παράδοση⁴⁶. Η διάσταση της μεθοδολογικής προσέγγισης του θείου από τον Παλαμά σε

41. «οὐχ αἴρεσις ἦν ... οὐδὲ τὰ δόγματα οὐδέ τι τῶν τοιούτων αἴτιον τῆς ἐπὶ Προχόρου ἀηδίας», Mercati, *ό.π.*, σελ. 318.

42. «ὄπλον δὲ γέγονεν αὐτοῖς καθ' ἡμῶν αἱ θεότητες καὶ ὁ Παλαμᾶς καὶ τὸ μὴ κατ' ἐκείνον εἰς τὸν ὁμαφλὸν κύπτουτες ἐκείθεν ἔλκειν τὰς θεουργίας», Mercati, *ό.π.*, σελ. 318.

43. Δεδομένου ότι έχει στα χέρια του το «βιβλίο» που είχε καταθέσει ο αδερφός του: «Ἐχεις τὸ βιβλίον, ἀνὴρ γὰρ οὐκ ἄφρωνος ἐτελεύτα» (Mercati, *ό.π.*, σελ. 337).

44. Ἄλλωστε ο Δημήτριος είναι εκείνος που συμβούλεψε τον αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο να απομακρύνει τον ανθωνικό πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινο από τον θρόνο, κάτι που δεν έγινε δεκτό, βλ. Π. Χρήστου, *Πατέρες και θεολόγοι του Χριστιανισμού*, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 67.

45. Πρόκειται ακριβώς για τις απόψεις τις οποίες ασπάζεται και η νεότερη δυτική θεολογία, η οποία δεν μπορεί να αποδεχθεί μια τέτοια διάκριση, εφόσον ο θεός είναι απόλυτα απλός και τέλειος. Ο Β. Schultze, σύγχρονος αντιπαλαμιστής, εστιάζει στο σημείο αυτό τη βασική διαφωνία της θεολογίας του Παλαμά με τη ρωμαιοκαθολική θεολογία, βλ. αναλυτικά Γ. Μαρτζέλος, «Ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς και η νεότερη δυτική θεολογία», *Πρακτικά θεολογικού Συνεδρίου εις μνήμην του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά (12-14 Νοεμβρίου 1984)*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 219-220.

46. Την έλλειψη συνοχής ανάμεσα στη θεολογία του Παλαμά και την προγενέστερη πατερική θεολογία υποστηρίζει ιδιαίτερα ο ρωμαιοκαθολικός θεολόγος Μ. Jugie, βλ. Γ. Μαρτζέλος, *ό.π.*, σελ. 218 και σημ. 13.

σχέση με την αντίστοιχη του Θωμά Ακινάτη ακύρωνε την προσέγγιση που υπηρετούσε ο Δημήτριος⁴⁷.

- γ. Στην αδυναμία των οπαδών του Παλαμά να αντικρούσουν τη συλλογιστική ενός φιλοσόφου, όπως ήταν ο Πρόχορος. Με σαφώς υποτιμητικό τρόπο σαρκάζει την άγνοια των υποστηρικτών της νέας διδασκαλίας και την προσφυγή τους σε σοφίσματα έναντι της διαλεκτικής δεινότητας του Προχόρου⁴⁸.

Ένα άλλο αξιοπρόσεκτο σημείο είναι η ιδιαίτερη αναφορά του Δημητρίου στους ησυχαστές μοναχούς του Άθω και η θετική τοποθέτηση απέναντί τους⁴⁹: υποστηρίζει πως οι ησυχαστές μοναχοί απλά χρησιμοποιήθηκαν ως μια πρόφαση και θεολογική επικάλυψη στο κατηγορητήριο κατά του Προχόρου. Μάλιστα, προχωρεί σε έναν έπαινο των ησυχαστών που κλήθηκαν να παρευρεθούν στη δίκη, καθώς κάποιοι από αυτούς δεν εμφανίστηκαν καθόλου⁵⁰. Δε διστάζει ακόμη και να αμφισβητήσει τη γνησιότητα των επιστολών που αναφέρει ο Φιλόθεος πως απέστειλαν οι αθωνίτες μοναχοί εις βάρος του Προχόρου⁵¹. Εξάλλου, χαρακτηριστικό είναι ότι και μετά την καταδίκη του αδερφού του ο Δημήτριος δεν διακόπτει τις σχέσεις του με τους αθωνίτες μοναχούς και τρέφει ιδιαίτερα φιλικά αισθήματα απέναντί τους:

47. Η έμφαση του Δημητρίου στο σημείο αυτό είναι απόλυτα κατανοητή, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι ο ίδιος στήριξε και θεμελίωσε τη θεολογική τεκμηρίωση της φιλενωτικής στάσης του στην κοινή αποδοχή των πατερικών κειμένων της ενιαίας και καθολικής Εκκλησίας των πρώτων αιώνων του χριστιανισμού. Σε σχετική πραγματεία του ο Δημήτριος καταφέρεται εναντίον όσων εισάγουν και συνθέτουν έργα όπως «*Εις τὸ φῶς ὕμνους*», «*Ἀποδείξεις ὑπὲρ τῶν πολλῶν θεοτήτων*», Αν. Κόλτσιου-Νικήτα, *Το κύρος των Πατέρων*, ό.π., σελ. 190.

48. «*φεύγετε τοὺς νοῦν ἔχοντας τῶν ἀνθρώπων, τοὺς παρὰ τῆς ἐπιστήμης δεδιότες ἐλέγχους*» (Mercati; ό.π., σελ. 313), «*ἰλιγγος καὶ σκότος αὐτίκα κατέσχε σοὶ τὸν ἐγκέφαλον, καὶ τὰς τῆς ἀντιλογίας ἀπορριψίας ἐλπίδας τέχνης σοὶ τὴν μάχην ἐνόμισας δεῖσθαι*» (Mercati, ό.π., σελ. 324-325).

49. Σπάνιες είναι οι αρνητικές αναφορές στην πρακτική της προσευχής την οποία ακολουθήσαν οι μοναχοί και η οποία αποτέλεσε σημείο αιχμής στη διαμάχη με τον Βαρλαάμ, ο οποίος χαρακτηρίζει τους ησυχαστές «*ὄμφαλοφύχους*» (πρβλ. τον χαρακτηρισμό του Δημητρίου «*περὶ τὴν ὄμφαλην*», Mercati, ό.π., σελ. 326,36).

50. Καταφεύγοντας μάλιστα στο λογοτεχνικό σχήμα της παρομοίωσης αποτολμά να παραβάλλει τη δίκη του Προχόρου με τη δίκη του Χριστού. Όλοι εκείνοι που δεν συναινούσαν με τη στάση του Φιλόθεου παρομοιάζονται με Νικόδημους, καθώς την ημέρα συμμετείχαν στη σύνοδο –όπως ο Νικόδημος στο συνέδριο των Φαρισαίων–, αλλά τη νύκτα κρυφά αναζητούσαν την αλήθεια στην επιστήμη και τη φιλοσοφία – όπως ο Νικόδημος κοντά στο Χριστό (Mercati, ό.π., σελ. 329).

51. «*εἰσὶ γὰρ οἱ φασὶ μηδ' ἐκεῖθεν ἦκειν τὰ γράμματα, ἀλλ' ἐνταῦθα καὶ ταῦτα πεπλάσθαι*», Mercati, ό.π., σελ. 322,96-98.

αναλαμβάνει να μεσολαβήσει για την επίλυση κάποιου προβλήματός τους⁵², επικοινωνεί μαζί τους για την προμήθεια ενός πατερικού κειμένου⁵³ και τους χαρακτηρίζει «διδασκάλους της αρετής»⁵⁴.

Η στήριξη του Προχόρου από τον Δημήτριο δεν περιορίστηκε στις δύο αυτές επιστολές προς τον Φιλόθεο. Λίγο μετά το θάνατο του αδελφού του, διαμαρτύρεται εγγράφως στον αυτοκράτορα Καντακουζηνό για το σύγγραμμα που εκείνος συνέταξε εναντίον των απόψεων του Προχόρου⁵⁵ και δηλώνει αποφασισμένος να αμυνθεί έναντι όσων γράφει ο αυτοκράτορας, σκοπός του οποίου είναι να διαδώσει τη «νέα» θεολογία και τα «σαθρά» συγγράμματά της. Σε άλλες επιστολές εκφράζει το παράπονό του σε όσους δεν συνέδραμαν σ' αυτήν την τρικυμία που τάραξε τη ζωή του⁵⁶. Δεν παραλείπει επίσης, σε ένα εκτενές κείμενο, να ευχαριστήσει κάποιο φίλο που του συμπαραστάθηκε στον πόνο του για την περιπέτεια του Προχόρου⁵⁷.

Β. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν τα κείμενα εκείνα που αναφέρονται γενικότερα στο θέμα του ησυχασμού και φαίνεται να έχουν συνταχθεί πριν από την εκδήλωση της επίθεσης εναντίον του αδελφού του, καθώς και κείμενα όπου ο Δημήτριος επιχειρεί μια θεωρητική προσέγγιση και κριτική του θεολογίας του Παλαμά με φιλοσοφική διάθεση και δίχως καμία αναφορά στον Πρόχορο.

Συγκεκριμένα, πρόκειται καταρχήν για μια ομάδα κειμένων τα οποία έχουν κοινό σημείο αναφοράς αφενός τον αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγο και αφετέρου το περιβάλλον του Ιωάννη Καντακουζηνού στο Μυστρά, που διακρινόταν για τις φιλοπαλαμικές του διαθέσεις.

Ειδικότερα σ' ένα Λόγο προς τον αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγο στηλιτεύει τη συμπεριφορά των ησυχαστών μοναχών που συχνάζουν στο παλάτι και κατασυκοφαντούν τον Δημήτριο. Επιχειρώντας να ανασκευάσει

52. Επιστολή Loenertz, II αρ. 156 = Tinnefeld, αρ. 537.

53. Επιστολή Loenertz, I αρ. 67 = Tinnefeld, αρ. 495.

54. «μόνους τῶν οἰκούντων τὸν Ἄθω τοὺς Λαυριώτας ἀγεράστους λειψθῆναι» (Loenertz, II αρ. 156, στίχ. 5), «καὶ ἀρετῆς οὗτοι διδάσκαλοι πᾶσι τοῖς ἐν τῷ Ὄρει» (Loenertz, II αρ. 156, στίχ. 10).

55. Ὡστόσο δεν γνωρίζουμε αν και πῶς ἀντέδρασε ο Δημήτριος στην ἀντίστοιχη πραγματεία του Θεοφάνη Νικαίας, βλ. N. Russel, ὁ.π., σελ. 167.

56. Το κείμενο της επιστολής στον Mercati, ὁ.π., 341-343, Loenertz, ὁ.π., αρ. 151 και Tinnefeld, ὁ.π., αρ. 94.

57. Το κείμενο της επιστολής στον Mercati, ὁ.π., 346-355, και Tinnefeld, ὁ.π., αρ. 81. Μάλιστα ο Δημήτριος δράττεται της ευκαιρίας να επαναλάβει τις γνωστές θέσεις του για την ἀδικία εἰς βάρος του ἀδερφού του και να ἀποστείλει ἕνα ἀντίγραφο του βιβλίου που ο Πρόχορος εἶχε υποβάλει στην κρίση του πατριάρχη και της Συνόδου, προκειμένου ο παρὰλήπτης της επιστολής να εἶναι σε θέση να ἀποτιμήσει ὀρθὰ τις ἀντιτιθέμενες ἀπόψεις.

τις συκοφαντίες αυτές, ασκεί έντονη κριτική στη θεολογία που όλοι αυτοί ασπάζονται⁵⁸. Παράλληλα, σε επιστολές που απευθύνει σε πρόσωπα τα οποία σχετίζονται με το αυτοκρατορικό περιβάλλον του Μυστρά δεν παραλείπει να επικρίνει τη νέα θεολογία και να συμβουλεύει τους παραλήπτες του να είναι προσεκτικοί και έξυπνα επιφυλακτικοί έναντι των οπαδών της⁵⁹.

Στη δεύτερη αυτή κατηγορία ανήκουν δύο αμιγώς θεωρητικά κείμενα, στα οποία το αξιοσημείωτο είναι πως το ενδιαφέρον του Δημητρίου επικεντρώνεται στο ουσιαστικό σημείο αυτής της ησυχαστικής διένεξης, δηλαδή τη σχέση της διδασκαλίας του Παλαμά με το τριαδολογικό ζήτημα και την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος:

1. Σε μια θεολογική πραγματεία επιχειρεί να προσφέρει απαντήσεις στο θέμα των υποστατικών ιδιωμάτων της Αγίας Τριάδος, όπως αυτό ετίθετο από τους οπαδούς του Παλαμά⁶⁰. Μέσω της ταύτισης ουσίας και ενεργείας αφενός και ουσίας και υποστάσεως αφετέρου που επιχειρεί να τεκμηριώσει, ουσιαστικά επιχειρεί να συνδέσει το θέμα αυτό με το πρόβλημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος και εκ του Υιού, κάτι που αποτελεί θεολογική προτεραιότητα τόσο γι' αυτόν όσο και για όλους τους λατινόφωνους ήδη από τον προηγούμενο αιώνα⁶¹. Με όρους δανεισμένους από την αριστοτελική λογική, με τη χρήση παραδειγμάτων, με μια σειρά υποθετικών -υπό μορφή ερωτήσεων- συλλογισμών και σαφώς επηρεασμένος από τη δυτική θεώρηση περί απλότητας και τελειότητας του θεού, υποτάσσει και ταυτίζει «τὴν πατρότητα καὶ τὴν υἰότητα καὶ τὴν ἐκπόρευσην» με την «οὐσίαν» – ένεκα της «απειρίας» που τη χαρακτηρί-

58. Λόγος II Loenertz, σελ. 18-19. Πρβλ. Επιστ. L 50. Για τη θέση των μοναχών στο παλάτι βλ. F. Tinnefeld, *ό.π.*, σελ. 200 σημ. 13.

59. Επιστ. L 110 = T 50 και L 31 = T 49 προς τον Γεώργιο τον Φιλόσοφο και Επιστ. L 30 = T 56 προς τον Μανουήλ Ραούλ Μετοχίτη.

60. Ο τίτλος της πραγματείας είναι «*Τοῦ σοφωτάτου Κυδώνη κῦρ Δημητρίου, πρὸς τὸν Ἀσάν κῦρ Κωνσταντῖνου, Περὶ τῆς τῶν παλαμιτῶν προτεινομένης ἀπορίας, ἐπὶ τοῖς ὑποστατικοῖς ἰδιώμασι τῆς Τριάδος*». Έκδοση και σχολιασμός του κειμένου από τον E. Candal, «Demetrio Cidonio y el problema trinitario palamitico», *OCP* 28 (1962) 75-120 (το κείμενο στις σελ. 76-110).

61. Για τις σχετικές απόψεις των λατινοφρόνων του προηγούμενου αιώνα βλ. Γ. Θεοδωρούδης, *Η εκπόρευση του αγίου πνεύματος κατά τους συγγραφείς του ΙΓ' αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 111 κέφ. Άλλωστε το θέμα αυτό συζήτησε ο Δημήτριος με τον Βαρλαάμ, βλ. Beck, *ό.π.*, σελ. 735. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο πρώτος λόγος του Παλαμά (δεύτερο μισό του 1335) αφορά στην εκπόρευση: «*Λόγος αποδεικτικός, πρώτος, ὅτι οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ ἀλλ' ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον*».

ζει⁶². Μάλιστα, σε αντίθεση με τις επιφυλάξεις που διατυπώνει στον πρόλογο για την ικανότητά του να προσεγγίσει το θέμα, στο τέλος, δανειζόμενος την εικόνα του φύλακα από την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, προτρέπει τους οπαδούς του Παλαμά να μη δολιχοδρομούν μέσα από τα μακρά και τα επικίνδυνα μονοπάτια «κατατέμνοντας» και διαιρώντας τη θεία μονάδα, αλλά να επιλέξουν το σύντομο και ευθύ δρόμο των «κοινών αξιωμάτων» περί της θεότητας, προκειμένου να φθάσουν στο τέρμα και να ευθυγραμμιστούν με ό,τι συνιστά η φρόνηση⁶³.

2. Μια άλλη κριτική της διδασκαλίας του Παλαμά, παρά τη συνοπτικότητα της, αποκτά ιδιαίτερη σημειολογία, γιατί εντάσσεται σε ένα πολύ σημαντικό κείμενο του Δημητρίου, τη *Θρησκευτική Διαθήκη του*⁶⁴. Στο κείμενο αυτό προκρίνει δύο θέματα, για τα οποία αισθάνεται την ανάγκη να τοποθετηθεί, αφού εκτιμά ότι μετά θάνατον θα του αποδοθούν μεγάλες ευθύνες για τη στάση του σχετικά με αυτά: τα θέματα «της λεγομένης τῶν Λατίνων προσθήκης και ὧν ὁ Παλαμάς ἐκεῖνος προσήγαγεν ἐνταῦθα πολλῶν θεοτήτων»⁶⁵. Η κριτική στρέφεται επώνυμα κατά του Παλαμά, του οποίου τη νέα αυτή διδασκαλία ο Δημήτριος θεωρεί «εὕρημα». Πρόκειται για μια συνοπτική και αποστασιοποιημένη έκθεση των ὧσων είχε διατυπώσει σε άλλα έργα του, η οποία κλείνει με την απόφαση «ὅπως κανείς ἀπό τους αγίους ἢ τους σοφούς, ἔτσι και ὁ ἴδιος νὰ μὴν ἀκολουθήσει ποτέ αὐτή τὴν 'πολυμερή' θεολογία»⁶⁶.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ παραπάνω, ἡ ἀρχικὰ ἀποστασιοποιημένη ἰδεολογικὴ διάσταση τοῦ Δημητρίου πρὸς τὸν Ἡσυχασμὸ ἐξωτερικεύεται καὶ μετατρέπεται σὲ ἐκρηκτικὴ καὶ ἐμπαθὴ κριτικὴ ποῦ ἐπικεντρώνεται στὸ πρόσωπο τοῦ πατριάρχου Φιλοθέου, λόγω τῆς καταδίκης τοῦ Προχόρου, καὶ στὴ συνέχεια δίνει τὴ θέση τῆς σὲ μιαν ἀρνητικὴ κριτικὴ αὐτῆς κα-

62. E. Candal, *Demetrio Cidonio y el problema trinitario palamitico*, σελ. 107.

63. «Μὴ τοῖς δυσχερεῖσι ... κατακερησθαι ... ὡσπερ ἂν εἶ τις ἐπὶ τινα σταθμὸν ἐπιγόμενος ἐξεπίτηδες διὰ τῆς μακρᾶς καὶ τραχείας καὶ κινδύνων γεμούσης βαδίζειν ἤρειτο, ἔξὸν ἐπιτομωτέραν ἐλόμενον θάπτον ἐπὶ τὸ κατάλυμα καὶ σὺν ἀφικέσθαι», Candal, *Demetrio Cidonio y el problema trinitario palamitico*, σελ. 110.

64. Η συγγραφή τῆς τοποθετεῖται γύρω στὸ 1380. Ἐκδοσὴ στὸν Mercati, ὁ.π., σελ. 425-435. Ο Δημήτριος συνθέσει ἐπιπλέον καὶ δύο *Ἀπολογίες*, στὶς ὁποῖες αἰτιολογεῖ τὴ μεταστροφή του στὸν Καθολικισμὸ. Ἐκδοσὴ στὸν Mercati, ὁ.π., σελ. 359-425.

65. Mercati, ὁ.π., σελ. 427,68-70.

66. Ἐτσι, ἐνῶ γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐκπόρευσης ἀφιερώνει ἕξι περίπου σελίδες, γιὰ τὸ θέμα τοῦ Παλαμά ἀφιερώνει μία περίπου σελίδα.

θαιτής της διδασκαλίας του Παλαμά και των θεολογικών της προϋποθέσεων. Αυτή η δημόσια κριτική⁶⁷ δεν αποκλείεται να συνδέεται με τον αναθεματισμό και του Δημητρίου λίγο πριν από το τέλος της ζωής του⁶⁸, παρά το γεγονός ότι ταυτόχρονα υπάρχει κάποια παράδοση σύμφωνα με την οποία ο Δημήτριος επανακάμπει από τον Καθολικισμό στην Ορθοδοξία⁶⁹. Πάντως, ανεξάρτητα από το αν η παράδοση αυτή επιβεβαιώνεται ή όχι, η πνευματική πορεία του Δημητρίου κλείνει κάπως αναπάντεχα. Η τελευταία μετάφρασή του είναι ένας ψευδαυγουστίνειος μονόλογος της ψυχής προς το θεό, μια υπέροχη αλυσίδα προσευχών, ένα κείμενο με έντονα εσωστρεφή χαρακτήρα, που πάλλεται από αγάπη για το θεό⁷⁰. Η μετάφραση αυτή, μια «μονολόγιστη»⁷¹ προσευχή, που φέρει τον τίτλο «Τι ἂν εἶποι ψυχὴ μόνη πρὸς μόνον τὸν θεόν», διαβάστηκε πολύ από τους μοναχούς του Άθω και εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον υπέρμαχο των ησυχαστών Νικόδημο Αγιορείτη⁷².

67. Την ίδια χρονική στιγμή, σε επιστολή που απευθύνει στον ομοϊδεάτη του Σίμωνα Ατουμάνο (Loenertz, *ό.π.*, αρ. 226) τον επαινεί για την ανείρεση αυτής της «νέας» και «αλλόκοτης» διδασκαλίας (στ. 24-25) και για την άριστη επιχειρηματολογία του έναντι των υποστηρικτών της, βλ. και Ε. Κωνσταντίνου, «Ο ρόλος του Λατίνου αρχιεπισκόπου της Θήβας Σίμωνα Ατουμάνου στις εκκλησιαστικοπολιτικές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα», *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, Αθήνα 1988, σελ. 461.

68. Το κείμενο του αναθεματισμού παραδίδεται στον κώδικα Vat. Gr. 172, φ. 167v, Mercati, *ό.π.*, σελ. 60-61. Βλ. σχετικά και στον Tinnefeld, *ό.π.*, σελ. 47 και σημ. 267.

69. Στη βιβλιογραφία συχνά γίνεται λόγος για κάτι τέτοιο, βλ. π.χ. Χ. Σωτηροπούλου, «Οι καταδικασθέντες αιρετικοί υπό των ιερών Συνόδων πολέμιοι του αγίου Γρηγορίου Παλαμά», στο: *Πρακτικά Διεθνών Επιστημονικών Συνεδρίων Αθηνών (13-15 Νοεμβρίου 1998) και Λεμεσού (5-7 Νοεμβρίου 1999)* (επιμ. Γ. Μαντζαρίδη), Άγιον Όρος 2000, σελ. 583.

70. Κριτική έκδοση της μετάφρασης αυτής από την Άν. Κόλτσιου-Νικήτα, *Δημητρίου Κυδωνή μετάφραση του ψευδαυγουστίνειου Soliloquia (τι ἂν εἶποι ψυχὴ μόνη πρὸς μόνον τὸν θεόν)*, *ό.π.*

71. Είναι ενδεικτικό ότι σε κάποια χειρόγραφα απαντάται αυτός ο χαρακτηρισμός, βλ. Άν. Κόλτσιου-Νικήτα, *Δημητρίου Κυδωνή μετάφραση*, σελ. 116*.

72. Ο Νικόδημος εξέδωσε το έργο το έτος 1799, στο βιβλίο του που φέρει τον τίτλο: *Ἐπιτομὴ ἐκ τῶν Προφητανικοδοβριτικῶν Ψαλμῶν. Ἀπάνθισμα διαφορῶν κατανοητικῶν Εὐχῶν περιέχον καὶ τὰς Θεολογικάς, καὶ πρὸς Θεῶν ἔρωτα θεωρητικὰς Εὐχὰς τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἐπισκόπου Ἰππῶνος*. Απευθυνόμενος ο Νικόδημος στους αναγνώστες του, γράφει: «Εἰς δὲ τὰς εὐχὰς τοῦ θεοῦ καὶ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ὧ πόσα ὑψηλά, καὶ θεολογικὰ νοήματα θέλετε εὕρετε. Ὡ πόσα βέλη, καὶ κέντρα θείας ἀγάπης θέλετε λάβετε εἰς τὰς ψυχὰς σας. Ὡ πόσην κατάνυξιν θέλετε ἀποκτήσετε εἰς τὰς καρδίας σας· πλήρεις γὰρ εἰσιν αὐταὶ θεοσοφίας, πλήρεις ἔρωτος, πλήρεις ἱερᾶς κατανύξεως. Ὅθεν ὅποιος ἀναγινώσκει ταῦτα μὲ τὴν πρέπουσαν προσοχὴν, καὶ τρωθῆ μίαν φοράν ἀπὸ τῶν αὐταῖς ἀναβλύζοντα θεῶν ἔρωτα, αὐτὸς θέλει γένῃ ὄχι μόνον ἕξ πάντων τῶν αἰσθητῶν κτισμάτων, ὄχι

Συνοψίζοντας την επιγραμματική θεώρηση του Ησυχασμού στην εργογραφία των αδελφών Κυδώνη, διαπιστώνουμε ότι και οι δύο αδελφοί στάθηκαν κριτικά απέναντι στην πνευματική αυτή κίνηση του δέκατου τέταρτου αιώνα, ο καθένας με το δικό του τρόπο. Ο Πρόχορος διακρίνεται για τη βαθιά θεολογική του θεώρηση, η οποία ερείδεται στην πατερική σκέψη αλλά και τη φιλοσοφική προσέγγιση και αποτολμά να αντιπαρατεθεί στα κεντρικά θέματα της παλαμικής θεολογίας. Ο Δημήτριος προκρίνει την πολιτική διάσταση και φαίνεται να θέτει στην υπηρεσία της τη θεολογική του ενασχόληση. Ανήσυχια πνεύματα και οι δύο διεκδίκησαν και κέρδισαν μια θέση στα δρώμενα της εποχής τους, μεταξύ άλλων κυρίως γιατί με το έργο τους μετέφεραν και έκαναν γνωστή τη λατινόφωνη θεολογία της Δύσης στην καρδιά της ελληνόφωνης ορθόδοξης Ανατολής, την Κωνσταντινούπολη⁷³.

μόνον ἔξω τῶν νοητῶν, ἀλλὰ καὶ ἔξω τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ὅλος δι' ὅλου θέλει προσκολληθῆ, καὶ γένη ἓνα μὲ τὸν ἀγαπητὸν του καὶ ἐρωμένον θεόν», Αν. Κόλτσιου-Νικήτα, *Δημητρίου Κυδώνη μετάφραση*, σελ. 130*.

73. Βλ. Α. Glycofrydi-Leontsini, «Cydones as a Translator of Latin Texts», στο Ch. Dendrinos, J. Harris, E. Harvalia-Crook, J. Herrin (εκδ.), *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot 2003, σ. 175.